

XII-XVI. Yüzyıllarda Yaşamış Azerbaycanlı Bazı Devlet Adamları, Bürokratlar ve Siyaset Bilimciler

Some Azerbaijani Statesmen, Bureaucrats and Political Scientists Lived in the XII-XVI Centuries

Elnur NESİROV*

ÖZET

Bu makalede Büyük Selçuklu Devleti, Azerbaycan Atabegleri, Anadolu Selçuklu, Babürlü, İlhanlı ve Osmanlı Devletleri gibi Türk devletlerinin çeşitli kademelerinde hizmet etmiş bazı Azerbaycanlı devlet adamları, siyaset bilimcileri ve bürokratların hayat ve faaliyetlerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Burada hakkında bahsedeceğimiz kişilerin bazıları aynı zamanda yaşadıkları dönemin ünlü bilim adamları idiler ve telif ettikleri eserler uzun seneler okunmuş ve okutulmuştur. Devlet yönetimi konusunda ileri sürdükleri fikirler Türk siyasi geleneğinde derin izler bırakmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER

Hâcib, Vezir, İbnü'l-Fuvatî, Tebrizî, Selçuklular, Atabegler, Osmanlı

ABSTRACT

We tried to elucidate in this article life and activities some Azerbaijani statesmen, bureaucrats and political scientists who have served in various positions of the Turkish states as Great Seljuk Empire, Atabegs of Azerbaijan, Seljuks of Anatolia, Baburids, Ilkhanids and Ottoman Empire. The persons whom we will talk about were famous scientists at its time. Their scientific works was studied and educated long years. Their conceptions about the governing leaved deep trace in Turkish political tradition.

KEY WORDS

Hacib, Vezir, İbn al-Fuvati, Tabrizi, Seljuks, Atabegs, Ottoman

* Doç. Dr., Azerbaycan Öğretmenler Enstitüsü Eğitim Fakültesi Tarih-Coğrafya Bölümü

Giriş

İslam uygarlığı çevresine girdikten ve Türk-İslam devletleri teşekkül ettikten sonra Türklerin birçok sosyal müesseseleri gibi hukukî müesseseleri de değişikliklere uğramıştır. O zamana kadar İslamiyet'in oldukça işlenmiş ve tekâmül etmiş olan hukukî esasları ve müesseseleri Türk-İslam devletlerinde yerleşmeye başladı. Ancak tabiatıyla önceki devrin yönetimle ilgili birçok âdet ve ananeleri de Türkler arasında yaşayacaktı. Devlet müesseseleri Abbasî tesirine maruz kalan Türk devletlerinden biri de Büyük Selçuklu Devleti'dir. Çok sağlam kurulmuş bu müesseseler kısmen Karahanlılardan kısmen de Oğuz ananelerinden kökünü alarak mükemmelleşmiştir. (Taneri 1967: 75-188). Sonraki asırlara aktarılan bu zengin ananenin Osmanlı Devleti'nin kurulması ve gelişmesinde de önemli rolü olmuştur. Sınırları Orta Asya'dan batıda Ege ve Akdeniz sahillerine, kuzeyde Aral Gölü, Hazar Denizi, Kafkasya ve Karadeniz'den, güneyde Arabistan Yarımadası ve Umman Denizi'ne kadar uzanan Büyük Selçuklu Devleti geniş bir coğrafyaya sahip idi (Köymen 2004: 1). Büyük Selçuklular askerî-siyasî faaliyetler kadar eğitim ve bilim alanındaki gelişme ve ilerilemeye de fevkalade önem vermişlerdi. İmparatorluğun önemli şehirlerinde Nizâmiye Medreseleri'nin kurulması köklü eğitim ve bilimsel gelişmenin başlangıç noktası olmuştu. Bu anane ister Büyük Selçuklular, isterse de bu devletin yerinde ortaya çıkmış diğer Selçuklu devletleri ve Atabeglikler dönemlerinde de devam etmiştir. Söz konusu eğitim kurumlarından, dönemin meşhur din bilginleri yanında, çeşitli devlet kademelerinde istihdam edilmek amacıyla çok sayıda devlet memuru ve bürokrat da yetişmiştir. Türk ve İslam coğrafyasında *Siyasetnâme*, *Kitabü'l-Fahri*, *Camiü't-Tevârih*, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, *Kabusnâme* gibi siyaset, kamu yönetimi gibi konularda kaleme alınmış eserlerin meydana gelmesi de yine bu döneme aittir.

Coğrafi konumu itibarıyla Türk-İslam dünyasının merkezinde yer alan Azerbaycan'da yetişmiş bilim adamları, mutasavvıf, tabip, fikir ve sanat erbabının yanısıra, çok sayıda bürokrat, devlet ve siyaset adamının da zaman zaman komşu ülkelere göç ettiklerini görmekteyiz. Bu şahıslar gittikleri ülkelerde çeşitli devlet kademelerinde istihdam edilmişlerdi. Kaynaklar Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasını takip eden dönemlerde teşkilat bakımından hayli sağlam yapıya sahip Azerbaycan Atebegleri'nin çeşitli devlet kademelerinde hizmet etmiş devlet adamı ve bürokratlar hakkında bilgi aktarmaktadır. Özellikle Kemalü'd-Din İbnü'l-Fuvatî'nin *Mecmâü'l-Âdâb fi Mu'cemü'l-Elkâb* adlı eserinde

Azerbaycan Atabegleri, İlhanlılar ve Anadolu Selçuklularının son dönemlerinde yaşamış çok sayıda devlet adamı ve bürokratla ilgili değerli bilgiler mevcuttur.

Malazgirt Zaferi'ni (1071) takip eden yaklaşık iki yüz senelik fetihler döneminin ardından, özellikle II Kılıç Arslan'ın (1155-1192) saltanatı döneminde, Anadolu'da siyasi birlik ve istikrar sağlanmıştır. Bu istikrarın sağlanmasıyla birlikte Anadolu'da yoğun bir ilmî, fikrî, kültürel ve ticarî faaliyetler başlamıştır (Bayram 2005: 36-37). Anadolu'nun bu şekilde bir Türk-İslam yurdu haline gelmesinde Azerbaycanlı bilim, fikir ve devlet adamlarının da önemli rolü olmuştur. Moğol işgallerini takip eden devirde İlhanlılar Türk-İslam dünyasının ekonomik, sosyal, kültürel mirasının yanı sıra siyasal mirasına da sahip çıkmışlardır. Selçuklu devletleri ve Atabeglikler dönemlerinde yetişmiş pek çok devlet adamı ve bürokratin İlhanlıların çeşitli devlet kademelerinde hizmet ettikleri bilinmektedir.

Sonraki asırlarda özellikle yoğun fetih hareketleri sebebiyle daha çok yetişmiş elemana ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti komşu Müslüman devletlerin bilim, fikir ve sanat adamları için cazibe merkezi haline gelmişti. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) başlattığı eğitim ve yönetim alanındaki reformlar komşu Müslüman ülkelerden, aynı zamanda Azerbaycan'dan çok sayıda bilim, fikir ve devlet adamının Osmanlı topraklarına göç etmesine sebep olmuştur.

Aşağıdaki çalışmada Selçuklular, Azerbaycan Atabegleri, Babürlüler, İlhanlılar ve Osmanlılar dönemlerinde yaşamış ve çeşitli devlet kademelerinde çalışmış on dört Azerbaycanlı devlet adamı, bürokrat ve siyaset bilimcinin kısa özgeçmişi ele alınmıştır. Buradaki şahısların bazıları aynı zamanda yaşadıkları dönemin tanınmış bilim adamları idiler. Bu sebepten onların hayatı, faaliyetleri anlatılırken telif ettikleri eserler hakkında da bilgi verilmiştir.

I. Hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil b. Ahmed Peyker Eherî

İbnü'l-Fuvatî'ye göre "*Teşkinü'l-Kebir*"¹ adlı bir zatin oğlu olan hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil Eherî hâcibler soyuna mensup idi. Hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil'in Nurü'd-Din Mikâil adlı bir kardeşi de vardı. Hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil Azerbaycan'daki Eher, Evrab, Mincarun kaleleri ve bu kalelerin etrafındaki beldelerin hakimiydi. O, İldenizliler'in Veziri Rebibü'd-Din Ebü'l-Kasım Harun'un yakın arkadaşıydı. İbnü'l-Fuvatî Fahrü'd-Din Cebrâil'in ölümünden

¹ Metinde تشكين الكبير olarak geçmektedir.

sonra Şemsü'd-Din Alişir'in Azerbaycan Atabeglerinin sarayında hacipliğe atandığını kaydetmiştir (İbnü'l-Fuvatî 1965: 140).

İbnü'l-Fuvatî'nin *Mecmâü'l-Âdâb'*ını tetkik ve neşreden Dr. Mustafa Cevad "Teşkinü'l-Kebir" adını şerh ederken "bu ad Nuştegin'i çağırıştırıyor ve Nuştegin, Ebû Nasr b. Cuheyr'in hizmetindeki emîrlerdendi" şeklinde kayıt düşmüştür. Azerbaycan'ın coğrafyası ve tarihine vakıf olmaması naşirin yanlışmasına sebep olmuştur. Burada sözü edilen kişi aslında "Teşkinü'l-Kebir" değil Piştegin'dir. Bu kişi ve onun soyuyla ilgili Nesevî'nin eserinde geniş ve ilginç bilgiler aktarılmaktadır. Nesevî'ye göre sultan Muhammed Harezmsah (1200-1220) İran, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ın bir kısmını işgal ederek Atabeg Özbek'in (1211-1225) ordusunu mağlup etmiş ve bu sırada bazı devlet adamları ve komutanlar esir olarak Harezmîlerin eline geçmişlerdi. Bunların arasında Atabeg Özbek'in veziri Rebibü'd-Din Ebü'l-Kasım Harun ve Atabeg'in emîrllerinden Melik Nüsretü'd-Din Muhammed b. Piştegin (öl. 1231) de vardı². Sultan Muhammed Hârezmsah her gün Hemedan'ın meydanında topağaç (polo) oynuyor, esir vezir ve emîrleri de meydanda ayakta durarak kendisini seyretmeğe mecbur ediyordu. Bunu yapmakta asıl amacı esir aldığı devlet adamlarını aşağılamaktı. Neredeyse her gün düzenlediği bu oyun törenlerinden birinde Hârezmsah'ın gözü Melik Nüsretü'd-Din Muhammed'in kulaklarındaki büyük küpelere ilişmişti. Bu halkavari küpelerin her biri bilezik büyüklüğündeydi. Sultan Melik Nüsretü'd-Din'e yaklaşarak "bunlar da nedir böyle?" diye sormuştu. Melik Nüsretü'd-Din şöyle cevap vermişti:

"Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan (1063-1072) Gürcü Kral'ının (IV Bagrat) ordusunu mağlup ettiği zaman (1064) esir alınmış Gürcü komutanları onun yanına götürmüşlerdi. Sultan onları idam ettirmeyerek canlarını bağışlamış, daha sonra onları Büyük Selçuklu Devleti'ne hizmet etmeleri şartıyla salıvermişti. Alp Arslan onların her birisinin kulağına özel olarak yaptırıp içine kendi adını yazdırdığı altın küpeler taktırmıştı. Selçukluların zayıfladığı dönemlerde bu memlükler itaatten vazgeçtiler. Onlardan sadece benim dedem İslam'a girmişti. O, Allah'a itaat ve Sultana sadakatinden ötürü hiç bir zaman pişman olmadı" (Nesevî 1952: 60-61).

Onun bu sözleri Muhammed Harezmsah'ın kalbine tesir etmişti. Onu esirlerin arasından ayırmış, hatta kendi eliyle ona hilat giydirmişti. Melik Nüsretü'd-Din kendisinin Azerbaycan'da nerelerin hakimi olduğunu soran Harezmsah'a "Eher ve Levla kalelerinin hakimiyim" diye cevap vermişti. Sultan

² Bu olayla ilgili etraflı bilgi için bkz. (Bünyadov 1985: 110; Kafesoğlu 1992: 203)

Muhammed Harezşah ona eskiden sahip olduğu toprakları ve ilave olarak Serab şehrini de kendisine verdiğiine dair ferman vermişti (Nesevî 1952: 60-61).

Gördüğümüz gibi Melik Nüsretü'd-Din Muhammed b. Piştegin dedesinin Gürcü komutanı olduğunu, esir düştükten sonra salıverildiğini, daha sonra İslam'ı kabul ederek Eher ve etraf beldelerin hâkimi olduğunu bildirmiştir. İbnü'l-Fuvatî ise Hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil'in babasının adını "Teşkinü'l-Kebir" yani Büyük Teşkin (yani Piştegin) olduğunu kaydetmiştir. *Mecmâü'l-Âdâb*'ın bilinen tek yazma nüshası mevcuttur. İhtimal ki, yazmada bu ad "Bişteginü'l-Kebir" veya "Bişkinü'l-Kebir" olarak kaydedilmiştir. Bilindiği gibi arapçada "p" sesi ve harfi yoktur. Naşir ise bu adı "Teşkin" olarak okumuştur. Dr. Mustafa Cevad'ı Arap orfografisinin özelliklerinden ileri gelen karmaşıklığın yanılttığını düşünmekteyiz. Melik Piştegin'in Eher'in yanısıra sahip olduğu, adını Nesevî'nin Levla, İbnü'l-Fuvatî'ninse Ervab olarak kaydettiği kale ise şimdiki Meşkin kentidir. Meşkin kenti Azerbaycan'ın güneyinde, Eher'le Erdebil arasında bulunmaktadır. Meşkin "Piştegin" in³ zamanla deforme olmuş şeklidir. Hamidullah Müstevfî (öl. 1350) Azerbaycan'la ilgili coğrafi bilgileri aktarırken "Pişkin" başlığı altında şöyle yazmıştır: *"Bu kentin eski adı Veravi idi. Fakat daha sonra Gürcü Pişkin buraya vali olarak tayin edildi ve kent onun adı ile anılır oldu"* (Kazvinî 1919: 85). Hamidullah Müstevfî'nin "Pişkin" olarak adlandırdığı bu Gürcü Vali kuşkusuz şehrin hakimlerinin büyük dedesi Piştegin'den başkası değildi⁴.

İbnü'l-Fuvatî'nin aktardığı bilgilerden Hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil Eherî'nin Vezir Rebibü'd-Din Ebü'l-Kasım Harun'la çağdaş olduğunu öğreniyoruz. Buradan yola çıkarak Hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil'in XII yüzyılın sonu ve XIII yüzyılın başlarında yaşadığını tahmin edebiliriz. Büyük ihtimalle yukarıda bahsi

³ Bu adın "Piştegin" olarak okunmasının daha doğru olacağı kanısındayız. Bunu sözkonusu kişinin Gürcü ordusunun esir alınmış komutanı olduğunu gözönünde bulundurarak söyleyebiliriz. "Piştegin" iki ayrı kelimenin, Farsça ön, ileri, öndeki, rehber anlamındaki "piş" ve Türkçe şehzade, beyzade anlamında kullanılan "tegin" (tigin) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmektedir. Türk ve İslam Tarihinde esirlikten emîrliğe ve sultanlığa kadar yükselmiş çok sayıda Türk kökenli şahsın olduğu bilinmektedir. Buna Alptegin, Sebüktegin, Savtegin, Anuştegin, Börtegin, Begtegin'i örnek olarak gösterebiliriz. Burada bahsi geçen Piştegin'in de Gürcü ordusunda hizmet etmiş Türk kökenli komutan olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira sözkonusu dönemde Gürcü krallarının ordusunda paralı asker olarak savaşan çok sayıda Kıpçak vardı. Melik Nüsretü'd-Din'in kendisinin de dediği gibi onun büyük dedesi Büyük Selçukluların zayıflamasını fırsat bilerek itaatten çıkmamış, bilakis İslam'ı kabul etmiş, Müslüman olmuştu. Fikrimizce onu böyle bir işe Azerbaycan'da kendi ırkdaşlarının arasında olması sevketmiştir. "Piş" ve "Tegin" kelimeleri için bkz. Kanar 1993: 154; Kutalmış: 249, 252.

⁴ Pişteginler sülalesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Petruşevskiy 1949: 79.

geçen Melik Nüsretü'd-Din Muhammed, hâcib Fahrü'd-Din Cebrâil Eherî'nin veya onun kardeşi Nurü'd-Din Mikâil'in oğlu idi.

II. Reîs Felekü'd-Din Ebu'n-Nasr Cüneyd b. İsmail b. Ali Erdebilî

Reîs Felekü'd-Din Erdebilî Azerbaycan Atabegleri'nin hakimiyeti döneminde (1136-1225) yaşamış devlet adamlarındandır. H. 606'da (1210) hac ziyaretinde bulunduğu ve dönerken bir süre Bağdat'ta konakladığı bilinmektedir. Bağdat'ta iken ünlü müverrih Ebu Abdullah Muhammed Dübey'sî ile görüşüp tanışmıştı. İbnü'l-Fuvatî Reîs Felekü'd-Din Cüneyd Erdebilî'nin tarihçi Ebu Abdullah Dübey'sî'ye kendisinin h. 535 senesi rebiülahir ayında (Kasım 1140) doğduğunu söylediğini kaydetmiştir (İbnü'l-Fuvatî 1965: 494). Reîs Felekü'd-Din Erdebilî h. 615'te (1218) Erdebil'de vefat etmiştir.

III. Emîr İzzü'd-Din Ebü'l-Haris Arslan-Apa b. Atabeg et-Türki Merağî

Emîr İzzü'd-Din Arslan-Apa XII-XIII. yüzyıllarda yaşamış Azerbaycanlı devlet adamlarındandır. O, adaletli yönetici olarak tanınmıştı. Serab kadısı Şeyh Kemalü'd-Din Ahmed Merağî onun adaletini metheden şiirler yazmıştı. Emîr İzzü'd-Din Arslan-Apa h. 605 (1209) senesinde Tebriz yakınlarındaki Varuzkan adlı yerde Eher hakimi Melik Nüsretü'd-Din Muhammed'in ordusuyla giriştiği bir savaşta öldürülmüştü. Merağâ'daki *el-Kadı Medresesi*'ni Emîr İzzü'd-Din Arslan-Apa inşa ettirmişti. Medrese'nin Kitabesi'nde şöyle yazıyordu: "*İmam eş-Şafî fikihta, tabirde, savaşta ve kuvvette tüm insanların imamıdır. İslam'da hilafet Abbasoğulları'na ait olduğu gibi, imamet de ona mahsustur*" (Bünyadov 1979: 61-66).

IV. Kâtib Aynü'd-Din Ebu Ali Bedel b. Ali b. Abdullah Merağî

Kâtib Aynü'd-Din Merağî XI-XII y.yıllarda yaşamış, Büyük Selçuklu Devleti'ne hizmet etmiş Azerbaycanlı devlet adamlarındandır. Merağâ hakiminin kâtibi görevine atanmıştı. Kâtib Aynü'd-Din Merağî aynı zamanda yetenekli şairdi. İbnü'l-Fuvatî eserinde Kâtib Aynü'd-Din'in Arapça yazdığı bazı gazelle- rin mısralarından örnekler aktarmıştır. Kâtib Aynü'd-Din Merağî h. 525 senesinde (1131) Merağâ'da vefat etmişti (İbnü'l-Fuvatî 1963: 1121-1122).

V. Hâcib Mukarrebü'd-Din Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Rüstem b. Tâvân es-Sitarî Merağî

Hâcib Mukarrebü'd-Din Merağî Azerbaycan Atabeglerine hizmet etmiş devlet adamlarındandı. O, Merağâ'nın varlıklı ve soylu ailelerinden birine mensuptu. Atabeglerin sarayında ve komutanlar arasında büyük itimat ve nüfuz sahibi olan Hâcib Mukarrebü'd-Din Yusuf'un evlatları da kendi dönemlerinin saygın insanları olmuşlardı (Bünyadov 1979: 61-66). Dönemin tasavvuf büyük-

lerinden Şeyh Fahrü'd-Din Ahmed Merağî onun oğlu, İlhanilerin baş kadısı (Kadiü'l-kudatî'l-memalik) Mevlânâ Nizamü'd-Din Ebü'l-Mekarim Abdülmelik Merağî ise torunu idi. İbnü'l-Fuvatî Mevlânâ Nizamü'd-Din Merağî'nin h. 664 senesinde (1266) doğduğunu yazmaktadır (İbnü'l-Fuvatî 1965: 111). Buradan Hâcib Mukarrebü'd-Din Yusuf Merağî'nin XII yüzyılın sonu, XIII yüzyılın başlarında yaşadığını tahmin edebiliriz.

VI. Necmü'd-Din Ahmed b. Ebu Bekr b. Muhammed Nahçıvanî

Tabip Necmü'd-Din Nahçıvanî Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinde, yaklaşık 1215-1222 senelerinde doğmuştur (Hansarî 1306: 77). Necmü'd-Din Nahçıvanî uzun seyahatlerden sonra gelip Anadolu'da mesken tutmuştu. İbni Bîbî onu "İmam-ı Muazzam" olarak anmakta ve Necmü'd-Din Nahçıvanî'yi tüm fenlerde ve bilimlerde dalgalanan denize, aydınlatan kandile ve yağmur dolu buluta benzetmektedir (İbni Bîbî 1956: 294-295). İbni Bibi onun hakkında şöyle yazmaktadır: "*O, akli ve nakli ilimlerde mahir idi, şeriat ve hikmet ilimlerini kendinde toplamıştı*" (İbni Bîbî 1956: 294-295). II. İzzü'd-Din Keykâvus'un kardeşi IV. Rüknü'd-Din Kılıçarşan'ı Ruzbe Ovası'nda yenilgiye uğratmasından (14 Haziran 1249) sonra Celalü'd-Din Karatay Necmü'd-Din Nahçıvanî'den vezirlik görevini üstlenmesini istemişti. Necmü'd-Din Nahçıvanî bu teklifi devlet görevlilerinin yıllık maaşlarının yarıya indirilmesi şartıyla kabul edebileceğini söylemişti. Zira kendisi dış tehlikelerle karşı karşıya kalmış olan Anadolu Selçuklu Devleti hazinesinin devlet memurlarınca soyulduğunun farkındaydı. Onun bu teklifi Celalü'd-Din Karatay tarafından kabul edildi ise de, saray memurları ve ordu mensuplarının tepkisini ve muhalefetini kendi üzerine çekti. Beş sene vezirlik görevini yürüten Necmü'd-Din Nahçıvanî yolsuzluklarla bir türlü başedilemediğini görünce istifa etmişti. Bundan sonra Anadolu'da fazla kalmayan Necmü'd-Din Nahçıvanî Suriye'ye giderek Haleb'e yerleşmişti (İbni Bîbî 1956: 296). Necmü'd-Din Nahçıvanî muhtemelen Celalü'd-Din Karatay'ın vefatından (11 Kasım 1254) sonra Anadolu'yu terketmiş olmalıdır.

Haleb'e yerleştikten sonra uzlete çekilerek evinden çıkmaz, insanlarla ünsiyette bulunmazdı. Talebeleri ondan ilim tahsil etmek için evine giderlerdi (İbnü'l-İbrî 1992: 272-273). O, İbni Sina'nın eserlerini okumuş ve bazı hususlarda onu tenkit etmişti. Bu amaçla İbni Sina'nın *el-İşarât ve't-Tenbihât* adlı eserine bir şerh de yazmıştı. Onun bu eleştirel yaklaşımlarını Efzalü'd-Din Hunecî *Keşfü'l-Esrâr*'ında tenkit etmişti (İbnü'l-İbrî 1992: 273; Memmedov 1986: 37). İbnü'l-İbrî Necmü'd-Din Nahçıvanî'nin "Tenasüh Mezhebine" fazla mütemayil olduğunu kaydetmiştir (İbnü'l-İbrî 1992: 273). Anlaşılan Necmü'd-Din Nahçıvanî felsefenin İsrakî metodunu benimsemişti. Muhtemelen onun İbni

Sina'nın timsalinde Meşşâî felsefeyi tenkit etmesine ve uzlet hayatını tercih etmesine de bu durum sebep olmuştur.

Zübdetü'n-Nakz ve Lübabü'l-Keşf, Şerhü'l-İşarât ve't-Tenbihât, Lübabü'l-Mantık ve Hulasâtü'l-Hikme, Nakz Kavâidü'l-İşarât ve Keşf Temvihü'ş-Şifâ ve'n-Necât Necmü'd-Din Nahçıvanî'nin bilinen eserleridir (İbnü'l-İbrî 1992: 273; Memmedov 1986: 37; (Halebî 1311: 603-604). Alimin *Şerhü'l-İşarât li İbni Sina* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Nuriosmaniye, diğeri ise Köprülü Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Burada alimin lakabı Necmü'd-Din değil Mu'idü'd-Din olarak yazılmış ve ölüm tarihi H. 701 (1302) olarak kaydedilmiştir (Komisyon 1986: 433). Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde *Zübdetü'n-Nakz ve Lübabü'l-Keşf*'in yazma bir nüshası bulunmaktadır. Necmü'd-Din Nahçıvanî'nin *Hall Şülûlü'l-Kânûn fi't-Tıb* adlı tıpa dair diğeri bir eserinin yazma nüshası Paris Milli Kütüphanesi'nde mevcuttur. Bu eserde o, İbn Sina'nın *Kânûn fi't-Tıb* adlı eserindeki meseleleri şerh ve izah etmiştir (De Slane 1895: 524; Kehhale 1993: 112).

VII. Vezir Fahrü'd-Din Ebü'l-Feth Ali b. Hüseyin b. Muhammed er-Ravekî Merendî

İbnü'l-Fuvatî Fahrü'd-Din Ebü'l-Feth Merendî'nin Anadolu Selçuklularının veziri olduğunu kaydetmiştir. Müellifin bildirdiğine göre Fahrü'd-Din Ebü'l-Feth Merendî ve Anadolu Selçuklularının Sahib-i Divân'ı Muinü'd-Din Süleyman Pervane'nin (öl.1277) de olduğu heyet h. 666'da (1268) Merağa'ya gelmiş ve Merağa Rasathanesi'nin bulunduğu dağın eteğindeki çadırlarda bir süre kalmışlardır. İbnü'l-Fuvatî bu sırada kendisinin de Merağa'da bulunduğunu kaydetmektedir. Müellif Anadolu'dan gelen bu heyetin daha sonra İlhanlı hükümdarı Abaka Han'la (1262-1282) görüşmek için yola çıktığını bildirmiştir. İbnü'l-Fuvatî Anadolu'dan gelen heyetin kıymetli hediyelerle Abaka Han'ın huzuruna gittiğini, hediyeler arasında şahinler, katırlar ve diğeri ender kuş türlerinin olduğunu, bu heyetin hayli cömert olup fakirlere çok sadaka dağıttığını kaydetmektedir (İbnü'l-Fuvatî 1963: 244-245).

VIII. Fahrü'd-Din Hinduşah b. Sancar b. Abdullah es-Sahibî Nahçıvanî

XIII-XIV yüzyıllarda yaşamış tarihçi, devlet adamı, siyaset bilimci, dilci ve edip Fahrü'd-Din Hinduşah, Nahçıvan'ın Gilan kasabasında doğmuştur. Bu kasabanın kalıntıları şimdi Harabe-Gilan adıyla bilinmekte ve Nahçıvan'ın Orduabad ilçesi, Kelenter-Dize köyü yakınlarında bulunmaktadır⁵. Fahrü'd-

⁵ Harabe-Gilan'la ilgili geniş bilgi için bkz. İbrahimov 2006: 24-27.

Din Hinduşah Bağdat'taki Mustansiriye Medresesi'nde öğrenim görmüş, daha sonra bu medresenin müderrisi olmuştu. O, kardeşi Seyfü'd-Din Mahmud Nahçıvanî'yle birlikte İlhanlıların sarayında hizmet etmişti. İlhanlı Devleti'nin Sahib-i divanı Alâü'd-Din Atâü'l-Mülk Cüveynî ve onun oğlu Şemsü'd-Din Muhammed'le yakın ilişkilerinden dolayı "es-Sahibî" lakabıyla anılır olmuştu. H. 674 yılında (1275) Seyfü'd-Din Mahmud Nahçıvanî Abaka Han'ın (1262-1282) emriyle Kâşân⁶ hakimliğine, Hinduşah Nahçıvanî ise naip olarak kardeşinin yardımcılığına atanmıştı. Yaşamının sonlarına doğru Hinduşah Nahçıvanî Luristan Atabegleri'nden Nüsretü'd-Din Ahmed b. Yusufşah'ın (1295-1330) hizmetine girmişti. Hinduşah Nahçıvanî'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte muhtemelen h. 730'dan (1330) sonra vefat etmiş olmalıdır (Terbiyet 1987: 391; Nefisî 1344: 184).

O, çeşitli bilim dallarına ait bir dizi eserin müellifiydi. Bunlardan en çok tanınanı Luristan Atabegi Ahmed'e ithafen kaleme aldığı ve h. 724'te (1324) bitirdiği Farsça *Tecaribü'l-Selef* adlı eserdir. Bu eser aslında devlet adamı ve tarihçi İbnü'l-Tiktaka'nın (1262-1309) *Münyetü'l-Füzêlâ fi Tevârihi'l-Hülefâ ve'l-Vüzerâ* adlı Arapça eserinin Farsçaya çevirisidir. İbnü't-Tiktaka bu eseri Musul hâkimi emîr Fahrü'd-Din İsa'ya ithafen kaleme almıştı. Tarih, siyaset, yönetim ve saray protokolü kurallarına dair olan bu eser *Kitabü'l-Fahri* adıyla tanınmıştı. Fakat *Tecaribü's-Selef* Hinduşah Nahçıvanî'nin ilave ve şerhleriyle *Kitabü'l-Fahri*'den bir kaç defa daha büyük ve hacimli hale gelmişti. Hinduşah Nahçıvanî'nin diğer bir eseri *Sihahü'l-Acemiye* adlı Farsça-Türkçe lügattir. Bu eserin yazma nüshalarından biri Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Bundan başka Hinduşah Nahçıvanî edebiyata dair h. 730'da (1330) yazıp bitirdiği *Mevâridü'l-Edeb* ve Farsça bir *Divân*'ın müellifiydi (Bağdadlı 1945: 383; Kehhale 1993: 67).

IX. Şemsü'd-Din Muhammed b. Hinduşah b. Sancar Nahçıvanî

Hinduşah Nahçıvanî'nin oğlu ve babasının ilmi mirasının devamını sağlayan Muhammed Nahçıvanî İlhanlılar'ın ünlü veziri Reşidü'd-Din Fazlullah'ın (öl. 1318) oğlu Gıyasü'd-Din Muhammed'in (öl. 1336) münşiliğini yapmıştı. İlhanlıların hakimiyetinin sona ermesinden (1357) sonra deneyimli devlet adamı olarak Celayirî hükümdarı sultan Üveys'in (1356-1374) ilgisini çekmiş ve sarayda görevlendirilmişti. Bir süre Celayirîlerin baş kadılığını da yapmıştı. Şemsü'd-Din Muhammed Nahçıvanî *Düstûrü'l-Kâtib fi Tayinü'l-Meratib* adlı devlet teşkilatı ve yönetimine dair eserin müellifiydi (Terbiyet 1987: 391; Nefisî 1344: 184).

⁶ Kaşan-İran'da, Tahran'ın yaklaşık 190 km güneyinde bir kenttir.

O, bu eserini sultan Üveys'e sunmuştu. İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said Bahadır (1316-1335) Şemsü'd-Din Nahçıvanî'nin devlet yönetimindeki yetenek ve kabiliyetini takdir ederek onun bu konuda kapsamlı bir eser kaleme almasını istemişti. Fakat işlerinin yoğunluğu sebebiyle Şemsü'd-Din Nahçıvanî'nin bu eseri yazıp bitirmesi bir hayli zaman almıştı. Bu nedenle müellif sözkonusu eseri Celayirî hakimiyeti yıllarında bitirebilmişti⁷ (Uyar 2005: 281-289). Eser akıcı ve kolay anlaşılabilir üslupta kaleme alınmıştır. Toprak mülkiyeti ve bunun kullanılabilirliği, vergiler, adli sistem, şehir hayatı, ticaret, zanaat, çiftçinin durumu, imar faaliyetleri, devlet teşkilatı, hiyerarşik yapı, ordunun durumu, casusluk faaliyeti gibi konulara değinen Şemsü'd-Din Nahçıvanî'nin bu eseri hem de yazıldığı devrin tarihine dair değerli bilgileri içermektedir (Uyar 2005: 281-289). Bu nedenle Şemsü'd-Din Muhammed Nahçıvanî'nin bu eseri Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'si ve Reşidü'd-Din'in *Camii't-Tevârih*'iyle bir seviyede değerlendirilmektedir. *Düstûrü'l-Kâtib*'in dünyada bilinen altı yazma nüshası mevcuttur. *Düstûrü'l-Kâtib*'in tüm yazma nüshalarının mükayeseli tedkiki yapılarak hazırlanmış Rusça çevirisi 1964 ve 1976 senelerinde A. Alizade tarafından Moskova'da iki cilt halinde yayınlanmıştır. H. 778'de (1376) vefat eden Şemsü'd-Din Muhammed Nahçıvanî *Sihahü'l-Furs* adlı Farsça-Türkçe sözlüğün de müellifiydi (Nefisî 1344: 184).

X. Kâtib İmadü'd-Din Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali Tebrizî

XIII yüzyılın sonu-XIV yüzyılın başlarında yaşamış ünlü devlet adamı ve siyasetbilimci kâtib İmadü'd-Din Muhammed Tebrizî İlhanlıların sarayında çeşitli görevlerde bulunmuştu. Bir ara İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in (1316-1335) Veziri Tacü'd-Din Şeref Alişah Tebrizî'nin (öl. 1324) yardımcılığını yapmış İmadü'd-Din Tebrizî Vezir Şeref Alişah'a yakınlığı ile tanınmıştı (İbnü'l-Fuvatî 1963: 835-836).

XI. Kâtib Kafiyü'd-Din Hibetullah b. Alişah b. Feramurz el-Ferehanî Tebrizî

Kâtib Kafiyü'd-Din Hibetullah Tebrizî XIII y.y.lda yaşamış tanınmış devlet adamlarındandı. Onun mensup olduğu soydan çok sayıda devlet adamı, kâtib, sadr, reîs ve vezirin çıktığını belirten İbnü'l-Fuvatî kâtib Kafiyü'd-Din Tebrizî'yle h. 705'te (1306) Arran'da şeyh Zeynü'd-Din Ebu Hâmid Muhammed el-Kişî'nin huzurunda görüşüğünü kaydetmiştir (Bünyadov 1979: 61-66).

⁷ Sn. Mustafa Uyar makalenin içeriğinde *Düstûrü'l-Kâtib*'in Şemsü'd-Din Muhammed'e ait olduğunu belirtmekten de söz konusu makalenin başlığında eserin Hinduşah Nahçıvanî'ye ait olduğunu yazmaktadır.

İbnü'l-Fuvatî onun maliye ve vergi konularında uzman olduğunu, İlhanlı Sarayı'nın Maliye Divânı'nda görevli olduğunu bildirmiştir. Müellif "*Ona nerede doğduğunu sordum ve o, bana h. 665'te (1267) Berda'da doğduğunu söyledi*" diye kaydetmektedir. Kâtib Kafiyü'd-Din Tebrizî bir süre maliye ve vakıflarla ilgili Divan katipliği görevlerinde bulunduktan sonra İlhanlılar tarafından Bağdat defterdarlığına atanmıştı. Onun mahir hattat olduğunu ve güzel yazı yazdığını belirten İbnü'l-Fuvatî Bağdat'taki Mustansiriye Medresesi Kütüphanesi Müdürlüğüne tayin edilirken yeni görev yeriyi kendisini kâtib Kafiyü'd-Din Tebrizî'nin tanıttığını yazmıştır. Fakat müellif Kafiyü'd-Din Tebrizî'nin ölüm tarihini kaydetmemiştir (Bünyadov 1979: 61-66). Bu nedenle Kafiyü'd-Din Tebrizî'nin İbnü'l-Fuvatî'den (öl. 1323) daha sonra vefat ettiğini kanısındayız.

XII. Vezir Tacü'd-Din Şeref Alişah b. Ebu Bekr Tebrizî

Tacü'd-Din Şeref Alişah Tebrizî vezir Sadü'd-Din es-Savî'nin idamından sonra İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in (1316-1335) veziri olmuştu. Vezir Tacü'd-Din Tebrizî'nin teşebbüsüyle İlhanlı Olcaytu'nun (1304-1316) din alanında gerçekleştirdiği değişim tamamıyla ortadan kaldırılmıştı. Kendisi bir kaç kez din değiştiren Olcaytu gençlik yıllarında Müslüman olmuş ve Muhammed Hudabende adı ile anılmıştı. Olcaytu daha sonra Iraklı Şiî din bilgini Cemalü'd-Din b. Mutahhar el-Hillî'nin etkisinde kalarak Şiî mezhebini kabul etmişti. Bununla da Şiîlik İlhanlılar'ın resmi mezhebi haline gelmiş ve iç politikayı da ciddi anlamda etkilemişti. İlhanlı sarayında Şiî memurların nüfuzu artmış ve önemli devlet görevlerine Şiî mezhepli memurlar atanmıştı. Bu durum yerli devlet memurları, ordu ve halk tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmıştı. Zoraki Şiîleştirme politikası Azerbaycan, Irak, Fars, İsfahan gibi vilayetlerde ayaklanmalara sebep olmuş, hatta Bağdat'ta Hanbelilerle güvenlik güçleri arasında silahlı çatışma çıkmıştı (İbnü'l-Ezrak 2006: 93-94). Alkole olan aşırı düşkünlüğü sebebiyle hastalanarak yaklaşık 40 yaşında ölen Olcaytu'dan sonra İlhanlı tahtına 11 yaşlı oğlu Ebu Said oturmuştu. Çocuk yaştaki hükümdarın yerine devlet işlerini eniştesi Emîr Çoban yürütmekteydi. Emîr Çoban'la samimi ilişkisi olan Şeref Alişah Tebrizî vezirlik görevine devam etmişti. İktidarın el değiştirmesinden sonra bazı üst düzey devlet memuru idam edilerek mal varlıklarına el konmuştu. Olcaytu'nun iktidarı döneminde din alanında yapılmış tüm değişiklikler ortadan kaldırılmıştı. Cumâ hutbelerinde yeniden Dört Raşit Halifenin adları zikredilmeye başlanmıştı. Şeref Alişah Tebrizî h. 724 senesi cemaziyelahir ayında (Temmuz 1324) Azerbaycan'ın Ucan kentinde vefat etmişti (Kazvinî 1364: 149-150; İbni Kesir 1994: 144-147, 400; İbnü'l-İmâd 1986: 615; Fehmî 1981: 215-217, 221-223).

Şeref Alişah Tebrizî'nin İlhanlıların vezirlerinden özellikle kendi eceliyle ölen ilk ve tek vezir olduğunu belirtmek gerekmektedir (Kazvinî 1364: 149-150; Komisyon 1958: 207). Bu yönüyle onun İlhanlıların emriyle idam edilmemiş vezir olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Ebu Bekr Eherî ölümünden bir süre önce Şeref Alişah Tebrizî'yle Emîr Çoban'ın arasının açıldığını kaydetmektedir. Emîr Çoban'ın oğlu Timurtaş sık sık veziri tehdit ederek ondan mal beyanına dair belge talep etmekteydi. Vezir Şeref Alişah bu durumu Emîr Çoban'a şikayet edip aynı muameleyi ondan da gördükten sonra üzüntüye kapılarak hastalanmıştı. Bu hastalık daha sonra onun ölümüne sebep olmuştu. Ebu Bekr Eherî "*onun bir şeyler içerek öldüğünü söylüyorlardı*" (Eherî 1984: 14) diyerek vezirin intihar ettiğine ima etmişse de Şeref Alişah'ın kapıldığı korku sebebiyle hastalanarak ölmüş olması da mümkündür. Şöyle ki, kendisinden önceki vezirler idam edilmişlerdi. Reşidü'd-Din Fazlullah kendisinden önceki Vezir Sadü'd-Din es-Savî'nin idamına muvaffak olarak onun yerine geçmişti. Vezir Şeref Alişah da Reşidü'd-Din Fazlullah'ın idamını müteakiben bu göreve getirilmişti. Öncekilerin bu acı akıbeti onun da sağlığını kötü yönde etkilemiş olmalıdır. Vezir Şeref Alişah'ın korkması için yeterince sebep olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki, Şeref Alişah Tebrizî aynı zamanda dönemin en zengin tüccarlarından biriydi. Tebriz, Sultaniye ve Bağdat gibi kentlerde onun ticaret müesseseleri faaliyet göstermekteydi. Karabağ'dan Tebriz'e giden yol üzerindeki beş handan üçünü, Tebriz'de Erk Kalesi adı ile tanınan muhteşem kasrı ve kendi adıyla anılan Alişah Camii'ni de yine Şeref Alişah Tebrizî yaptırmıştı (Onullahi 1982:). Hamidullah Müstevfî mermerden inşa edilmiş olan Alişah Camii'nin Medain'deki Sasani şahlarının sarayı ile kıyaslanabilecek ihtişama sahip olduğunu kaydetmektedir. Müellif caminin ibadet salonunun eninin 250, uzunluğunun ise 200 gez⁸ olduğunu bildirmektedir. Alişah Tebrizî Selmas'ın yıkık kale duvarlarını da tamir ettirmişti (Kazvinî 1364: 149-150).

XIII. Mevlânâ Pir Muhammed Şirvanî

Dönemin yetenekli devlet adamlarından olan Pir Muhammed Şirvanî hem de tanınmış Hanefî fakihiydi. Gençlik yılları Horasan'da geçen Pir Muhammed daha sonra Hindistan'a gitmiş ve Bayram Han'ın⁹ himayesinde âlim ve devlet

⁸ Gez Farsça uzunluk birimidir. 1 gez takriben 0,7-1 m'dir.

⁹ Bayram Han Karakoyunluların Baharlı koluna mensup devlet adamı, kumandan ve şair idi. O, Babürlülerden Babür Şah, Hümayun Şah ve Ekber Şah'ın baş kumandanı olmuş, bu devletin kurulması ve büyümesinde müstesna rolü olmuş bir zattı. Ekber Şah (1556-1605) 14 yaşında bir genç iken tahta oturmuş ve onun hakimiyetinin ilk 4 senesinde devleti fiili olarak Bayram Han yönetmişti. Fakat gençlik yıllarını geride bırakan Ekber Hah Bayram Han'ın nüfuzundan rahatsızlık duyarak onu saraydan uzaklaştırmıştı. Bayram Han 1561 senesinde

adamı gibi yetişmişti. Kısa sürede zeki ve yetenekli siyaset bilimci gibi Babürlü sarayında ünlü Pir Muhammed'in şöhreti Bayram Hanı bile rahatsız edecek duruma gelmişti. Neyle suçlandığı bilinmeyen Pir Muhammed Şirvanî h. 965'te (1558) Bayram Han'ın emriyle hapse atılmıştı. Hapisten yolladığı mektubunda Pir Muhammed Bayram Han'a Kur'an'ın Enbiya Suresi'nin "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti" şeklindeki 22. ayetini hatırlatmıştı. Bu ayeti hatırlatmakla Pir Muhammed haksız hapse atıldığını, memlekette bir kaç değil, tek hükümdarın olduğunu ve adaletin yakın zamanda tecelli edeceğini bildirmişti. Bir süre sonra hapisten kurtulan Pir Muhammed Şirvanî Delhi'ye giderek sultanın huzuruna çıkmış, başından geçenleri ve uğradığı haksızlıkları anlatmıştı. Babürlü sultanınca yeniden eski görevine atanan Pir Muhammed Şirvanî Hindistan'ın güneyindeki Bicagda Kalesi'nin fethine katılmıştı. Pir Muhammed Şirvanî h. 969'da (1562) vefat etmişti (Hüseynî 1999: 322-323).

XIV. Mevlânâ Zahirü'd-Din Abdülkebir b. Üveys b. Muhammed Latifî Erdebilî

Yaşadığı dönemin ünlü Hanefî fakihî, tarihçi ve hattatı olan Mevlânâ Zahirü'd-Din Erdebilî aynı zamanda Latifî mahlasıyla şiir yazan şairdi (Nefisî 1344: 254). İbnü'l-İmâd, Zahirü'd-Din Erdebilî'nin Kadızade lakabıyla tanındığını kaydetmiştir (İbnü'l-İmâd 1986: 99). Zahirü'd-Din Erdebilî Azerbaycan'da eğitim almış ve dönemin ünlü alimlerinin talebesi olmuştu. Çaldıran Savaşı'nı müteakip Yavuz I Selim'in (1512-1520) Tebriz'i fethinden sonra Osmanlı topraklarına göç eden ünlü kişilerden biri de Zahirü'd-Din Erdebilî'ydi. Osmanlı Devletince aylık 80 akçe maaş bağlanan Zahirü'd-Din Erdebilî İbn Hallikan'ın 8 ciltten oluşan Arapça tarihe dair eserini iki cilt halinde muhtasar olarak Farsçaya çevirmişti. Çevirinin birinci cildi h. 926 (1520), ikinci cildi ise h. 928 (1522) senesinde İstanbul'da tamamlanmıştı (Nefisî 1344: 254; Nişancı 1983: 192). Bundan başka sultan I Selim'le birlikte Mısır'ın fethine katılan Mevlânâ Zahirü'd-Din Erdebilî Farsça *Kazavati-sultan Selim* adlı bir eserin de müellifiydi. Bu eserin sultan Yavuz I Selim'in Mısır'ı fethiyle (1517) ilgili değerli bilgileri ihtiva ettiğini tahmin etmekteyiz. (Nefisî 1344: 254).

İbnü'l-İmâd, Zahirü'd-Din Erdebilî'nin hutbelerinde İmamiye mezhebine meylettğini ve sahabenin adının hutbede zikredilmesinin vacip olmadığını bildirerek Safevilerin propagandasını yaptığını kaydetmektedir. Müellife göre

Gucerat'taki bir camide sabah namazını kılarken bir asker tarafından hançerlenerek katledilmişti. Kendi divanı da olan Bayram Han yetenekli şairdi. Türkçe, Farsça ve Arapça güzel şiirleri vardı.

Zahirü'd-Din Erdebilî Ahmet Paşa ile Safeviler arasında ilişkilerin kurulması için aracı olmuştu. Bu faaliyeti Zahirü'd-Din Erdebilî'nin h. 15 rebiülahir 930'da (20 Şubat 1524) Kahire'de boynu vurularak idam edilmesine sebep olmuştu (İbnü'l-İmâd 1986: 99).

Burada adı geçen Ahmet Paşa Gürcü asıllı Osmanlı devlet adamı, sonralar "hain" lakabıyla ünlenen kişidir. Ahmet Paşa diğer bazı saray memurlarıyla birlikte Yavuz I Selim'in son, Kanunî I Süleyman'ın ilk Vezîr-i Âzam'ı olmuş Pîrî Mehmet Paşa'ya karşı yürütülen entrikanın başını çekenlerden biriydi. Saray entrikaları sonucunda Pîrî Mehmet Paşa görevinden ayrılmak durumunda kalmıştı. Uzun süre Rumeli Beylerbeyi olmuş (Nişancı 1983: 192) Ahmet Paşa bu zaman ikinci vezir idi, fakat Vezîr-i Âzam olmak hevesindeydi. Ahmet Paşa bunun için elinden gelen her şeyi yapmış, fakat sultan I Süleyman odabaşı İbrahim Ağa'yı Vezir-i Âzamlığa atamıştı (Küçükdağ 1994: 108-109). Ahmet Paşa bu olaydan sonra ısrarla Mısır valiliğine tayinini istemişti. Kötü huyu ve entrikacığıyla tanınan Ahmet Paşa'nın bu göreve tayini sonucu saraydan uzaklaşması herkesi memnun etmişti. İbrahim Peçevî'nin tabiriyle söyleyecek olursak "*cümle divân ehli elinden ve dilinden aciz ve nalân olmuşlardı*" (Peçevî 1281: 80). Olayların sonraki akışı Ahmet Paşa'nın İstanbul'dan mümkün olduğu kadar uzağa, Mısır'a gitmek istemesinin sebebinin edeceği isyanı önceden planlamış olduğunu göstermektedir. O, 1523 Ağustos'unda Kahire'de görevinin icrasına başlamıştı. Mısır bu tarihten 6 sene önce, 1517'de fethedilmişti. Mısır'da hâlâ Memlûklülerin taraftarları vardı. Buradaki eski Memlûklü emîrleriyle sıkı temasta bulunan Ahmet Paşa 1524 senesi Ocak ayında isyan ederek kendisini Mısır sultanı ilan etmişti. Fakat saltanatı uzun sürmemişti. Kendi vezirliğine atadığı Mehmet Bey Kadızade Osmanlı idaresi ile işbirliği yaparak Ahmet Paşa'nın yakalanıp 1524 Ağustosunda idamına muvaffak olmuştu (Peçevî 1281: 80; Solakzade 1297: 442-446; Nişancı 1983: 192).

İbrahim Peçevî, Kanunî sultan Süleyman'ın hakimiyeti dönemindeki şeyhler ve âlimler hakkında bilgi verirken, üstün bilgi ve yeteneklerinden övgüyle bahsettiği Mevlânâ Zahirü'd-Din Erdebilî'nin hain Ahmet Paşa'yla birlikte idam edildiğini kaydetmektedir (Peçevî 1281: 80). Taşköprüzade de kendi eserinde Mevlânâ Zahirü'd-Din'den övgüyle bahsetmektedir (Taşköprüzade 1985: 281). Nişancı Mehmet Paşa Mevlânâ Zahirü'd-Din Erdebilî hakkında bilgi verirken onun Kadızade Acem adıyla tanındığını, şiir ve münşeatta üstad olduğunu bildirmiştir (Nişancı 1983: 229). İbrahim Peçevî, Taşköprüzade ve Nişancı Mehmet Paşa gibi Osmanlı müellifleri Mevlânâ Zahirü'd-Din Erdebilî'nin mezhep ve akide bakımından her hangi bir değişim yaşamadığını ve sırf siyasi sebeplerden

dolayı idam edildiğini kaydetmektedirler. Muhtemelen Zahirü'd-Din Erdebilî Osmanlı Devleti'nin doğudaki en büyük rakibi olan Safevilerin Ahmet Paşa'ya yardımını temin etmek için Safevilerin nezdinde teşebbüste bulunmuştu. Her ne kadar İbrahim Peçevî (öl. 1650) ve İbnü'l-İmâd (öl. 1679) aynı dönemde yaşamış olsalar da İbrahim Peçevî'nin uzun süre Osmanlı Devleti'nde maliye memuru olarak çalıştığını dikkate alarak bu konuda verdiği bilgilerin daha güvenilir olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Yıkıcı Moğol akınlarının ardından kurulan İlhanlı Devleti mevcut olduğu coğrafyada kendi yönetimini sağlam temeller üzerine kurabilmek için yerli devlet memurları ve bürokratların devlet kademelerinde istihdamına gereksinim duymuştu. Selçuklular ve Atabeyler döneminde yetişmiş çok sayıda devlet adamı ve bürokrat İlhanlı devlet kademelerinde önemli görevlere getirilmişlerdi. Bu bakımdan İlhanlı Devleti Selçuklular ve Atabeglerin siyasi mirasına sahip olmuştur. Bu süreç İlhanlı Devleti'nin çehresinin değişmesine yol açmıştır. İlhanlı Devleti göçebe Moğol devleti olmaktan çıkarak yerleşik Orta Doğu devletine dönüştürülmüştür. İslamı kabul eden İlhanlı Gazan Han (1295-1304) kendi reformlarını gerçekleştirirken yerli Türk ve Müslüman devlet memurları ve bürokratların desteğini arkasına almıştır. Bu da haliyle göçebe Moğol eşrafının itirazına sebep olmuştur. Bu itirazlar yer-yer isyan ve ayaklanmalara çevrilmiştir. Fakat yerli Türk ve Müslüman ayanın desteğini arkasına alabilmiş Gazan Han tüm isyan ve ayaklanmaları bastırarak merkezi devlet otoritesini yeniden kurmayı başarmıştır. ©

KAYNAKLAR

- BAĞDADLI, İsmail Paşa (1945), *İzahü'l-Meknun fi'z-Zeyli ala Keşfü'z-Zünun*, (Nşr. M.R.Kilisli-Yaltkaya Ş), C. II, İstanbul.
- BAYRAM, Mikâil (2005), *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya.
- BÜNYADOV, Ziya (1979), "Vidnye Deyateli Azerbaydjana v Soçinenii İbn al-Fuvatı", *AzSSR EA Haberler*. №. 2, Bakü, s. 61-66.
- BÜNYADOV, Ziya (1985), *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakü.
- DE SLANE, Mac Guckin (1895), *Catalogue des Manuscrits Arabes*, Paris.
- EHİRÎ, Ebu Bekr el-Kutubî (1984), *İstoriya Şeyxa Uveysa*, Bakü.
- FEHMÎ, Abdüsselam Abdülaziz (1981), *Tarihu'd-Devleti'l-Moğoliyye fi İnan*, Kahire.
- KOMİSYON (1986), *Fihris Mahtutât-ı Mektebet-i Köprülü*, (Edit. E. İhsanoğlu), C. I, İstanbul.
- HALEBÎ, Ali Esğır (1311), *Tarih-i Felâsife-yi İnan, Ez âğâz-e İslam ta İmrüz*, Tahran.
- HANSARÎ, Muhammed Bağır (1306), *Ravzatü'l-Cennât fi Ahvâli'l-Ülemâ ve's-Sa'dat*, C. I, Tahran.
- HÜSEYİNÎ, Abdülhayy b. Fahreddin (1999), *Nüzhetü'l-Havatır ve Behcetü'l-Mesami' ve'n-Nevazir*, Beyrut.
- İBNİ BİBÎ, Hüseyin b. Muhammed (1956), *el-Evâmiri'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Nşr. A. S. Erzi), Ankara.
- İBNİ KESİR, İmâdü'd-Din İsmail (1994), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. M. Keskin), C. XIV, İstanbul.
- İBNÜ'L-EZRAK, Ebu Abdullah Muhammed (2006), *Bidai's-Sülk fi Tebai'l-Mülk*, (Nşr. A. Neşşar), C. I, Dimaşk.
- İBNÜ'L-FUVATÎ, Kemalü'd-Din Ebü'l-Fadl Abdürrezzak b. Ahmed (1965), *Mecmâü'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, C. IV/3, (Nşr. M. Cevad), Dimaşk.
- İBNÜ'L-FUVATÎ, Kemalü'd-Din Ebü'l-Fadl Abdürrezzak b. Ahmed (1963), *Mecmâü'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, C. IV/2, (Nşr. M. Cevad), Dimaşk.
- İBNÜ'L-İBRÎ, Grigorius (1992), *Tarih Muhtasarü'd-Düvel*, Beyrut.
- İBNÜ'L-İMÂD, Abdülhayy b. Ahmed (1986), *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, (Nşr. A. Arnavud), C. VI; VIII, Dimaşk.
- İBRAHİMOV, Behlül (2006), "Gorodişe Kharaba-Gilan", *İrs Journal*, № 1 (19), Bakü, s. 24-27.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1992), *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara.

- KANAR, Mehmet (1993), *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- KAZVİNÎ, Hamidullah Ahmed Müstevfî (1919), *Nüzheti'l-Kulub*, (Nşr. G. Le Strange), Londra.
- KAZVİNÎ, Hamidullah Ahmed Müstevfî (1364), *Tarih-i Guzide*, (Nşr. A. Nevayî), s. 149-150, Tahran.
- KEHHALE, Ömer Rıza (1993), *Mu'cemü'l-Müellifin*, C. I, IV, Beyrut.
- KOMİSYON (1958), *İstoriya İrana s Drevneyşix Vremyon do Kontsa XVIII veka*, Leningrad.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2004), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara.
- KUTALMIŞ, Orhan Gündül, *Türkçe İnsan Adları ve Anlam-kökenleri*, <http://kitaplar.org>.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf (1994), *Vezîr-i Âzam Pîri Mehmed Paşa*, Konya.
- MEMMEDOV, Zakir (1986), *Orta Asır Azerbaycan Filozof ve Mütefekkirleri*, Bakü.
- NEFİSÎ, Said (1344), *Tarih-i Nazm ve Nesr der İran ve der Zebane-Farisi*, C. I, Tehran.
- NESEVÎ, Muhammed b. Ahmed (1952), *Siyretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (Nşr. A. Hamdi), Kahire.
- NİŞANCI Mehmed Paşa (1983), *Hadisât*, İstanbul.
- ONULLAHÎ, Seyidağa (1982), *XIII-XVII Asrlarda Tebriz Şeheri*, Bakü.
- PEÇEVÎ, İbrahim (1281), *Tarih-i Peçevî*, C. I, İstanbul, Matbaa-i Âmire.
- PETRUŞEVSKİY, İlya Pavloviç (1949), *Oçerki po İstorii Feodalnıkh Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-XIX vv*, Leningrad.
- SOLAKZADE, Mehmet Hemdemî Çelebi (1297), *Solakzade Tarihi*, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası.
- TANERİ, Aydın (1967), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8, Ankara, s. 75-188.
- TAŞKÖPRÜZADE, İsamü'd-Din Ahmed (1985), *Şakaikü'n-Numaniyye fi Ülemâi-Devletü'l-Osmaniyye*, Beyrut.
- TERBİYET, Mehmed Ali (1987), *Danişmendani Azerbaycan*, (Terc. İ. Şems-Kendli Q), Bakü.
- UYAR, Mustafa (2005), "Hinduşah Nahçıvani'ye Ait Düstur el-Kâtib fi Ta'yin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi Türkîyat Araştırmaları Dergisi*, XXIV/38, Ankara, s. 281-289.